

שאלת יציאתם הבהולה של המוני היהודים מתימן בשנים 1949-1950

עדי יפת פוקס

תקציר

מה היה הזרז ליציאה¹ הבהולה של עשרות אלפי יהודים מתימן בשלב השני והשלישי של המבצע 'מרבד הקסמים'²? מה דחף ליציאה אשר הייתה ייחודית בהיקפה ובקצב התרחשותה בהשוואה להגירות מתימן בעבר ואשר התרחשה שלא לפי הערכות הממשל הבריטי ומארגני העלייה, שצפו יציאה הדרגתית של יהודים, אשר תתפרס על פני שנים מספר?

עד כה לא ניתן דגש לשאלה זו במחקר. הסברים לתופעה ציינו צירוף נסיבות בזמן אמת, מניעים דתיים-משיחיים ויתרונות מעשיים שהיו גלומים בהקמת מדינת ישראל. במאמר זה אראה כי הסברים אלה אינם מספקים ומותירים פער בהבנת התמונה הרחבה של הגירת המוני היהודים מתימן.

כדי לענות על השאלה אכוון זרקור לאירועים הקשים שהתרחשו בתימן בשנה וחצי שקדמו להגירה ואברר את השפעתם על רגשות היהודים, על תנאי מחייתם ועל תחושת הביטחון שלהם. קריאה חדשה של עדויות בנות הזמן – בהן מכתבים שכתבו יהודי תימן בזמן אמת, ושל עדויות מאוחרות, מספרת את סיפור העולים על אודות יציאתם ומציעה כי לצד גורמי המשיכה והדחיפה המוכרים התקיימו ביציאה מתימן גם אלמנטים ברורים של בריחה. במאמר אציע כי מסכת האירועים הקשים שקדמו להגירה והיחלשות הגנת האימאם עוררו ביהודי תימן חרדה וחוסר ודאות מתמשכים, ערערו מן היסוד את הרגשת הביטחון שלהם וזירזו אותם להגירה הגדולה הבהולה מתימן לישראל – המדינה היחידה שהציעה להם מקלט ותקווה לעתיד.

מילות מפתח: יהודי תימן, יציאת יהודים מתימן, העלייה הגדולה

1 המונח 'יציאה' מתייחס ליציאה מתימן, ולא להגירה הכוללת מתימן לעדן. בשימוש במונחים 'הגירה' ו'עלייה' איני מייחסת להם משמעות ערכית.

2 'מרבד הקסמים' – שמו המקורי של המבצע, שנתן הג'וינט – מתייחס למבצע אמריקני להחזרת אנשי צבא ואנשי צי אמריקנים בסיום מלחמת העולם השנייה ומגלם את נרטיב מארגני העלייה. בשל נימתו האוריינטליסטית העדיפו רבים מיהודי תימן את השם 'על כנפי נשרים' כמגלם את תפיסתם הדתית ואת סיפור עלייתם. ראו בהרחבה: אסתר מאיר-גליצנשטיין, 'יציאת יהודי תימן: מבצע כושל ומיתוס מכונן', רסלינג, תל אביב 2012, עמ' 239-264.

מבוא

במארכ 1949 הסתיים השלב הראשון של מבצע העלייה מתימן שבו הועברו לישראל כ־7,000 יהודים לאחר שהייה ממושכת בעדן. בסוף אפריל 1949 התיר האימאם אחמד יציאת יהודים מתימן, והחלו מגעים בין הממשל הבריטי לסוכנות היהודית לארץ ישראל לתיאום העברת יהודים נוספים לישראל. לפי התכנית המקורית הייתה עתידה היציאה להיות הדרגתית, עצמאית, ללא מעורבות הבריטים או מארגני העלייה, ולהתפרס על פני שנים אחדות בקצב של כ־10,000 נפשות לשנה. בפועל, בין מאי לדצמבר 1949 הגיעו מתימן לעדן כ־35,000 יהודים, ועד ספטמבר 1950 הגיעו כ־10,000 נוספים וחוסלה גלות תימן כמעט לחלוטין.³ במאמר זה אשאל מה הייתה הסיבה ליציאת ההמונים המואצת בין מאי 1949 לספטמבר 1950. שאלה זו מרכזית להבנת ההגירה מתימן, ועד כה לא נמצא לה הסבר מספק.

השוואה בין עליית 'על כנפי נשרים' לדפוסי עלייה קודמים מתימן, שהתאפיינו בורם דק של עליות יחידים, מחדדת את שאלת המחקר. מאז ראשית העלייה ב־1881 עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה היגרו לארץ ישראל כ־5,000 יהודים. בשנים 1914-1920 פסקה ההגירה בשל המלחמה. ב־1922, בלחץ ערביי ארץ ישראל, אסר האימאם יחיא (אַלְמַתְּוֶפֶל יחיא חמידאלדין, 1869-1948) יציאת יהודים מתימן. הצו נשאר בתוקפו עד שנת 1949, ורק אז בוטל רשמית. על אף צו האיסור העניק האימאם מדי פעם בפעם רישיונות נסיעה ליהודים בשנים שאחרי כן. בתקופת המנדט עלו 15,430 מיהודי תימן.⁴ בשנים 1943-1945 הוסרו כמה ממגבלות העלייה: האימאם התיר יציאת יהודים על רקע משבר כלכלי בתימן, הבריטים והסוכנות היהודית הגדילו את מכסת רישיונות העלייה (סרטיפיקטים) ליהודי תימן בשל קושי בהעלאת יהודי אירופה לארץ ישראל על רקע מלחמת העולם השנייה, הסוכנות היהודית העניקה הלוואות למימון מחצית מהוצאות הדרך, ואנשי הג'וינט המתינו לפליטי תימן במחנה המעבר בעדן. על אף ההקלות על מגבלות העלייה בגל זה, שהיה הגדול לזמנו, היגרו לעדן כ־10,000 יהודים בלבד מתוך 40,000-50,000 יהודי תימן,⁵ וקצב הגירתם היה מתון מקצב העלייה במבצע 'על כנפי נשרים'.⁶

3 כ־5,000 מהעולים בשלב הראשון היו פליטי תימן, ואליהם הצטרפו כ־2,000 מיהודי עדן. שם, עמ' 13-14, 120, 137, 141-145; כמה אלפי יהודים נשארו ממערב לצנעא ובצפון תימן. ראו: יוסף יובל טובי, **יהדות תימן בצל האסלאם מראשיתו ועד ימינו**, משגב, ירושלים תשע"ח, עמ' 166-167.

4 ראו: בת־ציון עראקי קלורמן, 'הגירת היהודים מדרום חצי האי ערב: ההקשר הרחב של המאות ה־19 וה־20', בתוך: אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר־גליצנשטיין ועופר שיף (עורכים), **ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם: בהוקרה לירון צור**, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2021, עמ' 256-283.

5 כמחצית מהם עלו לארץ ישראל, והאחרים נשארו בעדן עד הטסתם לישראל בשלב הראשון של המבצע 'על כנפי נשרים'. אין נתונים מדויקים בנוגע למספר היהודים שחיו בתימן; על פי מספר היהודים שעלו לישראל בשלהי שנות הארבעים סבר טודור פרפיט כי בשנות השלושים חיו בתימן 40,000-50,000 יהודים. ראו: Tudor Parfitt, *The Road to Redemption – The Jews of the Yemen 1900-1950*, E. J. Brill, Leiden, 1996, p. 33; במזכר של הסוכנות היהודית מיוני 1947, הוערך מספר היהודים בתימן (בכלל זה בעדן) כ־45,000-50,000. ראו: טיוטה, 22.11.1948, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), חצ-2563/9.

6 בגל העלייה ההוא הוחרם רכוש המהגרים לאוצר האימאם, ואילו בשלהי אותו עשור חויבו המהגרים

תאוריות הגירה עכשוויות מדגישות כי גם כשקיימים רצון וגורמי דחיפה רבים להגירה, פעמים רבות, בייחוד כאשר מדובר במעבר מסובך, נדרש זרז נקודתי שמגדיר את ההגירה כהכרחית ומניע את הציבור לפעולה, שכן בררת המחל של המהגרים היא להישאר במקומם.⁷ הבחנה זו רלוונטית במיוחד למקרה של יהודי תימן שיצאו בשלהי העשור עצמאית, בבהילות,⁸ וללא כל סיוע ארגוני או תמיכה שניתנו ליהודים בארצות מוצא אחרות.⁹ מרבית היהודים היו דלי אמצעים ונאלצו למכור את רכושם בהפסד, הם לא הצליחו לגבות חובות מלקוחותיהם, מימנו מכיסם את הוצאות הדרך הגבוהות ויצאו למסע מפרך בתנאי שטח ותחבורה קשים תוך כדי התמודדות עם עוינות מקומית, מחסור, מחלות ועיכובים בגבולות.¹⁰ נוסף על כך, מכיוון שלא הוסדרו דרכי ההגירה איבדו היהודים את זכויותיהם והיו לפליטים ברגע שחצו את גבול תימן לאזורי החסות הבריטיים. נשאלת השאלה מדוע למרות כל זאת נהרו כמעט כל יהודי תימן לעדן בפרק זמן כה קצר? גם אם נניח כי מיהרו לנצל את חלון ההזדמנויות להגירה בטרם ייסגר הרי שהיקף ההפסדים, הסיכונים והמחיר האנושי מצביעים בבירור על קיומו של זרז מכריע ליציאה. במשך השנים התקיימו שלל גורמי דחיפה ומשיכה להגירה מתימן לארץ ישראל: מעמד החסות (הד'ימי) הנחות והגזרות המשפילות שהושטו עליו, מצוקה כלכלית, חוסר יציבות פוליטית, מלחמות אזרחים, בצורות, רעב ומחלות, מכתבי עידוד לעלייה מקרובים בארץ ישראל ושאיפה לעתיד טוב יותר. גם הזיקה הדתית נשאה משקל, וגברה בייחוד בעתות משבר, אך היא לא שימשה מניע עיקרי להגירה מתימן.¹¹ אם כן, מה היה הזרז המכריע שהניע את היהודים ליציאה הנרחבת והבהולה מתימן בין מאי 1949 לספטמבר 1950?

למכור את רכושם, והפעולה דרשה פרק זמן נוסף. דוגמה לקצב ההתארגנות ולאטיות המסע אפשר לראות בסיפור מסע השיירה של הרב דוד צדוק הלוי מצפון תימן לעדן. ראו: אברהם מדהלה, **אין לי ארץ אחרת**, אעלה בתמר, ישראל 1997, עמ' 46-11; אהרן גימאני, 'מסעם של יהודים מצפון תימן לארץ ישראל בהנהגת הרב דוד צדוק הלוי', **ליבי במזרח**, ב (תש"ף), עמ' 24-83.

7 עראקי קלורמן, 'הגירת היהודים', עמ' 258-259 והערה 2; Ari Ariel, *Jewish-Muslim Relations and Migration from Yemen to Palestine in the Late Nineteenth and Twentieth Centuries*, Brill, Boston 2013, pp. 16-22, 144.

8 משה גברא, **העלייה הגדולה מתימן**, ב, המכון לחקר חכמי תימן, בני ברק תשע"ה, עמ' 734-736.
9 שליחי הסוכנות לארץ ישראל או אנשי מוסד לעליה ב לא פעלו בתוך תימן, ולא הועברו תשלומים למשטר האימאמי עבור שחרור היהודים כמו שנעשה בבלגריה, בהונגריה, ברומניה ובפולין. ראו: מאיר גליצנשטיין, **יציאת יהודי תימן**, עמ' 122-123, 128, 131, 151-154; דבורה הכהן, **עולים בסערה**, **העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994, עמ' 20. על הצעת האימאם להסעת יהודים ישירות לעדן במימון הג'וינט והקצאת חיילים לשמירה ראו: שלום מנצורה, **עליית מרבד הקסמים**, המכון לחקר תימן, בני ברק תשס"ג, עמ' 78-81. פגישה זו אינה נזכרת במסמכי הפעילים הישראלים. ראו: מאיר גליצנשטיין, שם, עמ' 139.

10 על הקשיים ראו: יוסף צדוק, **בסערות תימן**, עם עובד, תל אביב תשט"ז, עמ' 80-84, 223-220; יחיא חובארה, **כי ברח העם מתימן לישראל**, אעלה בתמר, ישראל 2007, עמ' 239-242, 255-258, 264-266; מנצורה, שם, עמ' 87-161; מאיר גליצנשטיין, שם, עמ' 122-135, 139-141, בהרחבה על סגירת הגבולות באוקטובר 1949 ראו: שם, עמ' 199-213.

11 מאיר גליצנשטיין, שם, עמ' 46-60, 64-65; עראקי קלורמן, 'הגירת היהודים', עמ' 256-284.

ספרות המחקר מציעה שלושה הסברים עיקריים ליציאת ההמונים המואצת: לדברי ג'וזף שכתמן (Schechtman) התרת האימאם את היציאה באפריל 1949 היא שחוללה את 'האקסודוס הסיטונאי' של יהודי תימן.¹² שלמה ברר ודבורה כהן הציעו שיהודי תימן ראו בהקמת מדינת ישראל התגשמות חזון ביאת המשיח וקירוב הגורם הדתי-משיחי והציע כי היתרונות אולם טודור פרפיט (Parfitt) שלל את מרכזיות הגורם הדתי-משיחי והציע כי הסיבות להאצת המעשיים בהקמת מדינת ישראל הם שהניעו ליציאת ההמונים. את הסיבות להאצת היציאה, ובעקיפין גם את האחריות לטרגדיה שהתרחשה זמן קצר אחרי כן, תלה פרפיט באגרות הזיורו ששלח יוסף צדוק ביולי 1949.¹⁴ חוקרים רבים, בייחוד מאז שנות השמונים, אימצו את הסברו של פרפיט,¹⁵ אולם בכל הנוגע לקצב היציאה המואץ הסברו לוקה בחסר. זאת מפני שהצפיפות הגוברת במחנה המעבר, בהתחשב בפרק הזמן שנדרש להתארגנות ולהגעה לעדן, מעידה כי יהודים רבים יצאו לדרך עוד לפני משלוח האיגרות. יתרה מזו, להסברו של פרפיט בדבר תפקידו המרכזי של צדוק בהאצת היציאה אין תימוכין במסמכי התקופה. הדיווחים השוטפים של מחלקת העלייה, ועדויות מהגרים אינם תומכים בו אלא מתארים יציאה שהחלה עוד לפני הגעת צדוק לעדן ושלא הייתה קשורה באיגרות הזיורו ששלח.¹⁶

Joseph B. Schechtman, 'The Repatriation of Yemenite Jewry', *Jewish Social Studies*, 14, 12
3 (July 1952), pp. 219-220

מאיר-גליצנשטיין, **יציאת יהודי תימן**, עמ' 15-18; שלמה ברר, **על כנפי נשרים**, מסדה, תל אביב תשט"ו, עמ' 140; הכהן, **עולים בסערה**, עמ' 57-62. הכהן טוענת זאת במשתמע.

Parfitt, *The Road*, pp. 180, 211-212

ירון צור, 'העלייה מארצות האסלאם', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1997, עמ' 62; הנ"ל, 'יציאות מצרים - הנפילה של יהודי תימן ממרבד הקסמים', **הארץ**, 29.3.2010; אלי צור, 'מחנה המעבר בעדן בשנת 1949 והמפלגות בישראל', **פעמים**, 73 (1998), עמ' 111-113; בת-ציון עראקי קלורמן, **יהודי תימן: היסטוריה, חברה, תרבות**, 3, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2008, עמ' 383-384; דב לויטן, 'העלייה מתימן ועדן: מבצע על כנפי נשרים', בתוך: חיים סעדון (עורך), **בגלוי ובסתר: העליות הגדולות מארצות האסלאם (1948-1967)**, מכון בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2000. לדברי שגב, 'גם בתימן היה צורך לעודד את היהודים לצאת; גם שם "ארגנו" את כיסופי המשיח', ראו: תום שגב, **1949: הישראלים הראשונים**, דומינו, ירושלים 1984, עמ' 177.

ראו בהרחבה: מאיר-גליצנשטיין, **יציאת יהודי תימן**, עמ' 38-42, 144-145. לדברי גמליאלי, יהודי תימן נהרו בעקבות שמועות על אודות הטסת יושבי מחנה חאשד לישראל, ראו: נסים בנימין גמליאלי, **תימן ומחנה 'נאולה': קורות היהודים בתימן, בדרכים, בעדן ובמחנות הפליטים תש"ד-תש"י/1944-1950**, אפקים ונוסח תימן, תל אביב 2008, עמ' 291; עדות מנצורה, הנתמכת במסמכים רבים, אינה מזכירה את צדוק ואיגרותיו כזרו ליציאה. מנצורה, **עליית מרבד הקסמים**, עמ' 66-77, 134; חובארה אינו מזכיר את יוסף צדוק ואף קובל על חוסר מעורבות מארגני העלייה, ראו: חובארה, **כי ברח העם**, עמ' 275-276.

מחקרים על יחסי יהודים-מוסלמים בתימן¹⁷ ובארצות האסלאם¹⁸ אינם מספקים הסבר היסטורי פרטני לשאלת יציאתם המואצת של המוני היהודים מתימן, וכך גם השיח האקדמי המנגיד בין הנרטיב המתאר אוטופיה ביחסי יהודים-מוסלמים לנרטיב המדגיש רדיפות יהודים מתמשכות.¹⁹ הנרטיב האוטופי, בגלגולו בכתיבה הערבית משנות השלושים של המאה ה-20, ייחס את הדרדרות היחסים בין מוסלמים ליהודים לציונות, ולצד תאוריות פוסט-קולוניאליות שימש בסיס לעבודותיהם של חוקרים דוגמת אלה שוחט ויהודה שנהב. השניים עסקו בהשלכות של הערביות ושל הציונות על יהודי ארצות האסלאם ועל מצב המזרחים בישראל, ובתוך כך מתחו ביקורת על נרטיבים ועל אתוסים ציוניים.²⁰ בהקשר הישראלי התקבעו שני נרטיבים מקבילים על אודות עליית תימן: הנרטיב הלאומי – שלפיו היו עולי תימן פסיביים ומשיחיים ו'הועלו' ו'נגאלו' בידי מארגני העלייה,²¹ והנרטיב הפוסט-ציוני – שלפיו היו העולים פסיביים ומשיחיים והועלו בידי הממסד הציוני משיקולי תועלת.²² שני הנרטיבים האלה מבוססים על אג'נדות שונות ולא על מחקר היסטורי פרטני, ולפיכך אינם מספקים הסבר ממצה לשאלת המחקר.

עד כה התמקד המחקר ההיסטורי בעליית 'על כנפי נשרים', בעיקר בהיבטים הארגוניים של המבצע, כלומר בחלקם של הבריטים, הסוכנות היהודית והג'וינט, שלא היו מעורבים

17 Shelomo Dov Goitein, *Jews and Arabs: Their Contacts through the Ages*, Schocken Books, New York 1955; idem, *From the Land of Sheba; Tales of the Jews of Yemen*, Schocken Books, New York 1973; Reuben Aharoni, *Yemenite Jewry: Origins, Culture, and Literature*, Indiana University Press, Bloomington 1986; Herbert S. Lewis, *After the Eagle Landed: The Yemenites of Israel*, Westview Press, Boulder, CO 1989; Parfitt, *The Road*

18 על היהודים בארצות האסלאם ראו: Bernard Lewis, *The Jews of Islam: Updated Edition*, Princeton University Press, Princeton 2014; Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1979; Mark R. Cohen, 'The Jews Under Islam: From the Rise of Islam to Sabbatai Zevi', in: Lawrence V. Berman et al., *Bibliographical Essays in Medieval Jewish Studies, Anti-defamation League of B'nai B'rith*, New York 1976, pp. 169-229 בתוך: *Princeton Near East Papers*, 32 (1981), pp. 169-238.

19 ראו בהרחבה: Mark R. Cohen, 'The Neo-Lachrymose Conception of Jewish-Arab History', *Tikkun*, 6, 3 (1991), pp. 55-60; Norman Stillman, 'Myth, Countermyth and Distortion', *Ibid.*, pp. 60-64; Ariel, *Jewish-Muslim Relations*, pp. 7-30

20 Ella Shohat, 'Rupture and Return: Zionist Discourse and the Study of Arab Jews', *Social Text*, 21, 2 (Summer 2003), pp. 49-74; Yehouda Shenhav, *The Arab Jews: A Postcolonial Reading of Nationalism, Religious and Ethnicity*, Stanford University Press, Stanford 2006. נרטיבים אלה אינם פרטניים למקום או לזמן ומתבססים על אג'נדות ועל תאוריות מתחום מדעי החברה, ולא על מחקר היסטורי.

21 מאיר-גליצנשטיין, 'יציאת יהודי תימן, עמ' 272-275.

22 Ella Shohat, 'Sepharadim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims', *Social Text*, 19, 20 (Fall 1988), pp. 1-35

בתהליך היציאה מתימן,²³ ואילו סיפורם של העולים עצמם כלל לא נחקר, בין השאר בשל דלותם של מסמכי ארכיון מהזירה התימנית.

במאמר זה אני מחדשת ברבדים שונים: אני מגדירה שאלת מחקר שלא הודגשה עד כה במחקר הקיים, ומציגה טענה חדשה שלפיה התערעורות הרגשת הביטחון של יהודי תימן הייתה זרז מכריע ליציאת ההמונים הבהולה, שאף היו בה אלמנטים של בריחה. על בסיס מחקר היסטורי קלאסי אבחן לראשונה את סיפורם של העולים עצמם ואת מכלול האירועים שהתרחשו בתימן בשנה וחצי שקדמו לתחילת ההגירה ואת השפעתם על רגשות היהודים, על תנאי מחייתם ועל הרגשת הביטחון שלהם.

בכתיבת מאמר זה נסמכתי על שלל עדויות: מכתבים שכתבו יהודי תימן בזמן אמת, ספרי זיכרונות של עולי תימן, שליחי עלייה ועסקנים יוצאי תימן וכתביהם וספריהם של עמרם קרח ושל יחיאל חבשוש.²⁴ לאחר קריאה ובחינה ביקורתית הצלבתי את העדויות עם ספרות המחקר הקיימת. באמצעות שילוב זה אני מאירה פרטים שעד כה נזנחו ומציגה בפעם הראשונה שחזור מקיף של האירועים ושל הלכי הרוח שהובילו ליציאה הייחודית מתימן. אין אני מבקשת להכריע במאמר אם אכן נשקפה סכנה אובייקטיבית לביטחון היהודים, אלא לבסס את הטענה שיהודי תימן האמינו בקיומה של סכנה כזו ותפסית איום זו היא שהניעה אותם להגירה.

עיצוב המחקר הושפע מהקשר כתיבתו – זמן קצר לאחר אירועי 7 באוקטובר 2023. שבר קשה שרר באותה עת בציבוריות הישראלית, ובהשפעתו קראתי קריאה חדשה את עדויות יהודי תימן מתוך הקשבה להלכי הרוח העולים מהן לנוכח קריסת הסדר המוכר שחוו היהודים בתימן זמן קצר לפני הגירתם. הקשר זה חידד רגישות פרשנית והאיר ממדים רגשיים וקוגניטיביים שנותרו בעבר בשולי הדיון. את כיוון המחקר חיזקו הערותיו של טובי כי 'לא ניתנה הדעת במידה הראויה' להשפעות השליליות שהיו להחלטת האו"ם על תכנית החלוקה בכ"ט בנובמבר 1947 ולהכרזה על הקמת מדינת ישראל ב-15 במאי 1948 על יחסי יהודים-מוסלמים בתימן;²⁵ וכן 'מאורעות 1948 [...] גרמו לזעזוע עמוק בלב יהודי תימן כולם'; ו'ביחוד נתערער ביטחונם' בשל חולשתו של האימאם אחמד להגן על היהודים²⁶ – וגם הערתו של ענזי: 'לאחר רציחתו של האימאם יחיא בפברואר 1948 והקמת מדינת ישראל, גברה ההגירה. יהודי תימן חשו לא בטוחים במקום מושבם עקב מות האימאם שהגן עליהם ועקב התערורות אנטי-יהודית במקומות שונים [...] וכתוצאה מכך עזבו כל יהודי צנעא בשנים 1950-1949'.²⁷

23 מאיר-גליצנשטיין, **יציאת יהודי תימן**, עמ' 122-123.

24 עמרם קרח, **סערת תימן**, יחיא עמרם קרח ומוסד הרב קוק, ירושלים 1954; יחיאל חבשוש, **משפחת חבשוש**, א, הוצאת המחבר, תל אביב 1985. משפחת חבשוש הייתה משפחת סוחרים ובנקאים אמידה ובעלת קשרים בתימן ובארץ ישראל.

25 טובי, **יהדות תימן**, עמ' 163.

26 טובי אינו מבסס או מפרט את קביעותיו. שם, עמ' 164.

27 ענזי אינו מבסס או מפרט את קביעותו. מנשה ענזי, **הצנעאנים: יהודים בתימן המוסלמית: 1872-1950**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2021, עמ' 40.

אפתח בסקירה תמציתית של יחסי היהודים והמוסלמים בתימן, ואחרי כן אסקור את אירועי הפוגרום בעדן ואת השפעתם על יהודי תימן; הקשרים אלה נחוצים לקידום הדיון. בהמשך הדברים אבחן, בסדר כרונולוגי, את האירועים שקדמו ליציאה מתימן ואת השפעתם המצטברת על זירוז היהודים להגירה.

יחסי יהודים-מוסלמים בתימן

במשך הדורות היו יהודי תימן נתונים תכופות לעוינות מתמשכת, לרדיפות, להתפרצויות אלימות ולקנאות דתית, ואלה גרמו להם סבל ונצרכו בזיכרון הקולקטיבי. עם זאת, הם נהנו לעתים גם מתקופות של יציבות יחסית. בחינה היסטורית של יחסי יהודים-מוסלמים בתימן והשפעתם על מעמדם ועל ביטחונם של היהודים חיונית להבנת הגורמים שזירזו את יציאת היהודים הבהולה בשלהי שנות הארבעים של המאה ה-20.

מאז עליית האסלאם בתימן התבססו יחסי המיעוט היהודי והרוב המוסלמי על הבחנה דתית חדה ועל טינה כלפי היהודים על סירובם לקבל עליהם את דת האסלאם.²⁸ כמעט תמיד היו היהודים כפופים לשלטון זר, אשר הגדירם בני חסות נחותים (ד'מים). מעמד זה העניק ליהודים חופש דת והגנה על גופם ועל רכושם בתמורה להכרה בעליונות המוסלמים, תשלום מס הג'זיה וציות לתקנות הפליה לרעה והשפלה, ובפועל שיקף נחיתות משפטית ותלות עמוקה בשלטון.²⁹ עם זאת, בין יהודים למוסלמים התקיימו לעתים יחסי תלות הדדית וקרבה מסוימת: הערכה לידע הדתי והלשוני של היהודים, ייחוס כוחות מאגיים לתפילתם³⁰ ותפיסות עולם עממיות משותפות, כגון אמונה בשדים ובמאגיה.³¹ נוסף על כך, היהודים עסקו ברוב המלאכות, והמוסלמים נזקקו להם, ולעתים בזכות קשרי הכלכלה התפתחה גם ידידות.³² בכפרי הפריפריה, בעיקר בצפון תימן, זכו לעתים היהודים להגנת החסות השבטית – מג'אורה (mujawarah), שכנות, או ג'ואר (jiwar) – שהתבססה

28 משה צדוק, 'היחסים בין היהודים והערבים בתימן', בתוך: ישראל ישעיהו ויוסף טובי (עורכים), **יהדות תימן: פרקי מחקר ועיון**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ב, עמ' קמז-קמח.

29 מס הג'זיה – מס גולגולת שהוטל על נתינים לא מוסלמים – בוטל בתקופה העות'מאנית, אך תקנות ההפליה לרעה נשארו. לאחר עליית האימאם יחיא חויבו היהודים שוב במס הג'זיה. ראו בהרחבה: טובי, **יהדות תימן**, עמ' 31-35, 124-128, 143-154, 289-292; יוסף קאפח, **הליכות תימן**, מכון בן-צבי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 290-292; מאיר גליצנשטיין, **יציאת יהודי תימן**, עמ' 46, 50; Kerstin Hünefeld, 'The Imām is Responsible for Me Before God! – The Dimension of Protection (Dhimma) Granted by Imām Yahyā to the Jews of Yemen', in: Ayelet Oettinger and Danny Bar-Maoz (eds.), *Mittuv Yosef: Yosef Tobi Jubilee Volume, The Jews of Yemen: History and Culture*, 2, University of Haifa, Haifa 2011.

30 Parfitt, *The Road*, pp. 90-93

31 כרמלה אבדר, 'הרהורים על טקסטים מאגיים בתכשיטים ובקמיעות של נשים וילדים יהודים מתימן ומחבאן', **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי**, לב (2019), עמ' 89-143.

32 צדוק, 'היחסים', עמ' קנה-קנח.

על יחסי שכנות, ולא על היררכיה דתית שבבסיסה היבטים של הפליה לרעה והשפלה,³³ ונהגו לעתים על פי החוק והמנהגים השבטיים, ולא על פי דיני ההלכה היהודית.³⁴ עם זאת, החסות השבטית הייתה מקומית ושבירית, ולא מנעה אלימות כלפי יהודים שלא חסו תחת הגנת השבט. בתימן שרר מתח גדול בין כפריים (מוסלמים) לעירוניים (יהודים ומוסלמים), וזה בא לידי ביטוי בפשיטות שוד (טמעות) תכופות של שבטי הצפון על צנעא במשך השנים. בפשיטות אלה נהגו הכפריים לתקוף תחילה את השכונה היהודית – קאע אל יהוד – חסרת המגן אשר נמצאה מחוץ לחומות, לשדוד, לאנוס ולרצוח באכזריות את תושביה היהודים. פשיטות השוד נצרכו בזיכרון הקולקטיבי של יהודי תימן, הידועה מהן – טמעת בכיל – התרחשה בשנת 1818.³⁵

באזורים שהיו כפופים לשלטון המרכזי, בעיקר בצנעא, רבתה הקנאות הדתית, ולפיכך רווחו בה נוהגי התעמרות, השפלה והתנכלויות.³⁶ תוך כדי ניצול העובדה שהיהודים היו מנועים מלהגן על עצמם.³⁷ היהודים הודרו מעמדות כוח והשפעה, נאסר עליהם לשאת נשק, וכאמור, הם היו חסרי יכולת להגן על עצמם.³⁸ משנכשל השלטון בהגנה על היהודים או פגע בהם במכוון, הם שילמו מחיר כבד בסבל ובקורבנות.³⁹

תודעת הגלות המשתקפת בשירת יהודי תימן מבטאת רגשות השפלה, ניכור וטינה כלפי תימן ואנשיה.⁴⁰ שלום שבזי, גדול משוררי תימן, תיאר את הקיום היהודי בתימן כמצב של כלימה וביזיון שנבע מעצם הישיבה בקרב העם התימני, הנחשב פראי. המצב שבזי ישמעאל, בן הגר השפחה, נוהגים בשחצנות כלפי עם ה', בן גבירתם, ייצג בעיניו את מריירת הגלות.⁴¹ רגש הטינה השתקף גם בנוסח כתיבת המכתבים אשר צורף בהם לשם

33 יוסף יובל טובי, 'יחסי יהודים-מוסלמים באזורים השבטיים בצפון תימן', **תימא**, ט (תשס"ו), עמ' 112-132; הנ"ל, **יהדות תימן**, עמ' 35-36; Isaac Hollander, *Jews and Muslims in Lower*

Yemen: A Study in Protection and Restraint 1918-1949, Brill, Leiden 2005.

34 בת-ציון עראקי קלורמן, "אנו והפראים" – יהודים ומוסלמים בתימן השבטית ובארץ ישראל, **זמנים: רבעון להיסטוריה**, 92 (סתיו 2005), עמ' 54-61.

35 טובי **יהדות תימן**, עמ' 118-119.

36 צדוק, 'היחסים', עמ' קמז, קנג; ענזי, **הצנעאנים**, עמ' 68; טובי, שם, נספח כג: תזכיר משנת 1935 על מצב היהודים בתימן, עמ' 289-290.

37 על גרימת נזק למוסלמי בידי יהודי הושת עונש חמור, יהודי היה פסול לעדות, ומוסלמי לא העיד לטובת יהודי בעניינים כאלה. ראו: צדוק, שם, עמ' קנג.

38 רגשה מייסנר, 'מעמד המשפטי של היהודים בדרום תימן: החיים הסוציו-פוליטיים וחיי היום יום של היהודים תחת שלטון שבט', בתוך: יוסף יובל טובי ואהרן גימאני (עורכים), **יהדות תימן: זהות ומורשת**, מכון בן-צבי, יד יצחק בן-צבי, האוניברסיטה העברית בירושלים ומרכז דהאן, אוניברסיטת בר-אילן, ירושלים תשע"ט, עמ' 7*-36* בחלק באנגלית; טובי, 'יחסי יהודים-מוסלמים', עמ' 121.

39 ראו לדוגמה אירוועי גלות מוזע: טובי, **יהדות תימן**, עמ' 99-101, 253.

40 רצון הלוי – בעל טור קבוע 'שירת ישראל בתימן' בביטאון **אפיקים** וחוקר מוערך של שירת תימן. ראו לדוגמה: **אפיקים**, ב (1965.12.17), עמ' 6; שם, ג (1965.13.4), עמ' 6.

41 הנ"ל, שם, י (1966.30.3), עמ' 6; שם, יא-יב (1966.1.6), עמ' 8; יוסף יובל טובי, 'שלום בן יוסף שבזי: חייו, יצירתו ודמותו בראי שירתו', **דחק – כתב עת לספרות טובה**, ה (2015), עמ' 53-71;

'תימן' הקיצור תחו"ת ('תחרוב ותשום'), לצד וירוש"ו ('וירושלים תבני ותשתכלל').⁴² יסודות רגשיים אלו שימשו רקע תודעתי שהשפיע על פרשנות היהודים את אירועי המשבר בתקופה שקדמה להגירה.

בימי שלטונו של האימאם יחיא (1903-1948, בכפוף לשלטון העות'מאנים עד 1918) נהגו היהודים מביטחון יחסי בזכות הגנתו הנחרצת. זו נבעה מאמונתו הדתית ושימשה עבורו כלי פוליטי להפגנת סמכותו מול יריביו: טוענים לכתר משכבת הסאדה, שבטים שלא קיבלו את מרותו ואופוזיציה משכילה. מתנגדיו השתמשו ביחסו הטוב ליהודים ככלי לגנח אותו, והוא – בהצלחתו להגן על היהודים – הוכיח את כוחו ואת שליטתו, ולפיכך ראו בו היהודים את מגינם.⁴³ אולם במחצית השנייה של שנות הארבעים החלה יציבות משטרו של האימאם להתערער: בריאותו המידרדרת עוררה מאבקי ירושה פנימיים בין בניו הרבים מנשותיו השונות, והצטרפות תימן לליגה הערבית (1945) הגבירה את הפוליטיזציה של הסכסוך היהודי-ערבי. לכך נוסף ניסיון הפיכה כושל נגד האימאם (1946) שיזם בנו הנסיך איברהים ושלאחריו נמלט לעדן. בעדן ייסד הנסיך ביטאון, **צות אלימן** (קול תימן), וזה פרסם הסתה מתמשכת נגד האימאם ונגד היהודים והופץ בשנים שאחרי כן בסתר במרכזי הערים ובקרב ראשי השבטים במרכז המדינה. שני בנים אחרים של האימאם נעצרו עוד קודם לכן, וגל מעצרים שטף את תעז ואת צנעא. באותה עת מימנה משפחתו של עבדאללה אלזויר, יועץ האימאם, הקמת תאי מחתרת של מפלגת החופשיים בכוונה לחתור תחת האימאם.⁴⁴ אם לא די בכך, באותו הזמן פקד את תימן משבר כלכלי חמור, שנבע מבצורת, והוסיף לערער את הסדר הקיים ולפגיעה באוכלוסייה. באותה תקופה נדדו יהודים רבים מהכפרים לערים, רעבו ללחם וקיבצו נדבות ברחובות;⁴⁵ יהודים אחרים היגרו לעדן ולעיירה שיח' עות'מאן הסמוכה לה.⁴⁶

רצון הלוי, **שירת ישראל בתימן: ממבחר השירה השבזית-תימנית**, מכון משנת הרמב"ם, קריית אונו תשנ"ח-תשס"ג; יוסף טובי, 'שלום בן יוסף שבזי – האיש ויצירתו', מבוא, בתוך: הנ"ל ופלטאל גיאת (עורכים), **שלום שבזי שירים**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2012, עמ' 7-21.

42 ז'אן-ז'ק ברבי, 'על קליטתם של עולי תימן בישראל', **תימא**, יח (תשפ"א), עמ' 99.

43 ענזי, **הצנעאנים**, עמ' 30, 36-37; צדוק, 'היחסים', עמ' קמט, קנח-קסא; על המניעים הכלכליים בבסיס מדיניות האימאם ראו: טובי, **יהדות תימן**, עמ' 150-151.

44 מרדכי יצהרי, **הייתי בן ערובה בתימן**, אדמור, ראש העין 1989, עמ' 18; על בניו האחרים של האימאם שנעצרו ועל מצב הממלכה ראו: תקציר מודיעין עדן לשנת 1944, הארכיונים הלאומיים הבריטיים (להלן: BNA), CO 725/86, p. 217; Schechtman, 'The Repatriation'.

45 יוסף בן שלום קרח, 'אגרת מרורים', בתוך: יוסף שלום חבארה, **בתלאות תימן וירושלים**, הוצאת המחבר, ירושלים תש"ל, עמ' 207-209.

46 מאיר-גליצנשטיין, **יציאת יהודי תימן**, עמ' 77; חיים צדוק, **באוהלי תימן**, הוצאת המחבר, תל אביב 1980. על המצב בתימן ראו עמ' 261, 275-280, 317-319.

דצמבר 1947: הפוגרום בעדן – תמרור אזהרה ליהודי תימן

בחלק זה אברר את הקשרו הרחב של הפוגרום שהתרחש בעדן ואת השפעתו והשלכותיו על יהודי תימן.⁴⁷

בעקבות החלטת האומות המאוחדות בכ"ט בנובמבר 1947 פרצו מהומות אנטי-יהודיות ברחבי העולם הערבי. על רקע זה ובשילוב מחאה על מדיניותו של השלטון הבריטי בארץ ישראל הוכרזה בעדן שביתת הזדהות כללית עם ערביי פלשתינה מ'2 בדצמבר 1947. עוד בערב הראשון לשביתה פרצו מהומות קשות; אלה התפתחו לפוגרום אכזרי שנמשך עד 5 בדצמבר, ובו נרצחו בעדן ובשיח' עות'מאן כ-91 יהודים (שש גופות נוספות, קרוב לוודאי של יהודים, לא זוהו), כ-120 יהודים נפצעו, ורכוש פרטי וקהילתי רב נשרף ונבזז.⁴⁸

הפוגרום לא היה אירוע מקומי מנותק – ביקור שליח המופתי אמין אל-חסייני בעדן לצד הסתה אנטי-יהודית נרחבת שהופצה באמצעות שידורי רדיו בבתי הקפה הלהיטו את ההמון בעדן ובמרחב הערבי כולו.⁴⁹ על הקשרו הרחב של הפוגרום כתב יוסף בן שלום קרח, מנכבדי קהילת צנעא: 'זיהי בשנת ה'תש"ח, שבר על שבר נקרא כי שודדה כל הארץ (רמיה ד, כ) מעת נשמעה חלוקת הארץ קנאה נתעוררה עלינו בין האומות, ומחודש כסלו החל השוד והשבי וההרג בעיר עדן על היהודים אשר שם, והרוח משם עברה לצנעא. ובחמלת ה' עלינו, הגדיל חסדו עמנו כל עוד המלך הרחמן והחסיד האימאם יחיא בחיים'.⁵⁰ ישראל ישעיהו תיאר מאוחר יותר:

קול הקמת המדינה היה ליהודי-תימן לא רק קול תרועה ובשורה, אלא גם קול מחירד ומהלך אימים. פחד פחדו שמא בשל הקמת מדינת-ישראל תבואם רעה [...] לנגד עיניהם עמדו הפרעות שפרעו ערביי עדן ביהודים מיד לאחר החלטת או"ם, על אף שהשלטון בעדן הוא בריטי. ולפיכך, נשאו קל וחומר בעצמם: אם הללו הגיעו למה שהגיעו – אנו לא כל שכן. האימה והפחד גברו שבעתיים כאשר באותו פרק זמן נרצח האימאם יחיא הזקן וזמן מה השתרר תוהו ובוהו, שסיכן במישרין את חיי היהודים.⁵¹

47 אירועי תימן מוזכרים בחלק זה בתמציתיות, אך יידונו בהרחבה בהמשך המאמר.
48 106 מתוך 170 בתי המסחר היהודיים נבזזו במלואם, שמונה אחרים נבזזו חלקית, ונשרפו שלושים בתי יהודים, שני בתי ספר וגם מכוניות של יהודים. ראו: Joseph Schechtman, 'The Jews of Aden', *Jewish Social Studies*, 13 (1951), p. 140; באותה עת חיו באזור עדן כ-8,550 יהודים, כ-2,400 מהם שהו במחנה חאשד. ראו פירוט בתוך: Idem, 'The Repatriation', pp. 214-215. בשיח' עות'מאן נשרפו, ניזוקו או נבזזו 73 בתים, 15 חנויות, 66 בקתות, בית כנסת ובית ספר קטן, ונבזזו ונשרפו בית משרפות יין שרוף. ראו: ראובן אהרונ, יהודי עדן: קהילה שהייתה, תל אביב תשס"ז, עמ' 311.

49 על אירועי הפוגרום ראו בהרחבה: שם, עמ' 311-325; Parfitt, *The Road*, pp. 165-167; Schechtman, 'The Jews of Aden', pp. 137-138, 140; Colonial no. 233, Report of the Commission of Enquiry into the Disturbances in Aden in December 1947, His Majesty's Stationary Office, London 1948.

50 רשימותיו של הרב יוסף קרח. לקוח מתוך: אהרן גימאני, 'ההנהגה היהודית בצנעא עם חיסול גולת תימן', *מקדח ומים*, 2 (2000), עמ' 186. להרחבה ראו: שם, עמ' 185-216.

51 ישראל ישעיהו, במבוא לספרו של יוסף צדוק, *בסערות תימן*, עמ' טז.

יהודי תימן ראו בהגנתו של האימאם יחיא חיץ בפני התפשטות האלימות, ולאחר הרצחו הדליק הפוגרום בעדן נורות אזהרה והעלה חשש מפני הישנות הפגיעות בתימן. חששות אלה נשענו על קווי דמיון בין הנסיבות והגורמים לאירועי עדן לגורמי האיום והסיכון הפוטנציאליים שנוצרו בתימן לאחר רצח האימאם. קריסת מנגנוני הביטחון של הממשל הבריטי בעדן המחשישה כי הגנה מצד השלטון, גם כזו הנחשבת 'יציבה', עלולה להתפוגג בשעת משבר. יהודי תימן, כמו יהודי עדן, היו חסרי יכולת הגנה עצמית ותלויים תלות מוחלטת בהגנת השלטון, משום כך אובדן חסותו הנחרצת של האימאם עוררה בהם חרדה עמוקה. חששם לא שכך גם לאחר עליית האימאם אחמד לשלטון שכן תחת שלטונו גברו האיומים לביטחונם ובו בזמן נחלשה והצטמצמה הגנת החסות שהעניק ליהודים. נוסף על כך, לאחר כישלון המשטרה בבלימת האלימות בעדן שלח הממשל הבריטי את חיילי ה-APL (Aden Protectorate Levies) להשבת הסדר הציבורי על כנו. חיילים אלה היו מוסלמים בני השבטים הלוחמים, הם לא הוכשרו לטפל במהומות בין יהודים למוסלמים, והיו מהם שאף הודוהו עם הפורעים, ובמקום להגן על היהודים הצטרפו לפוגעים בהם. אירועי ירי יזום לתוך בתי מגורים של יהודים, הצתת בתים פרטיים על יושביהם, ירי ביהודים הנמלטים מהלהבות, תקיפת יהודים ברחובות, שריפת מוסדות הקהילה – בתי ספר, בתי כנסת, בית ההקדש על יושביו, בתי מסחר וחנויות ובזיזתם – כל אלה התרחשו בעדן בהשתתפות פעילה של חיילים ובחסותם.⁵²

בהמשך המאמר אראה כי אירועים דומים, אם כי פחותים בחומרתם, התרחשו בתימן בשנת 1948, בעת שההמון, חיילים מצבאו של האימאם אחמד, כפריי הסביבה ושכניהם המוסלמים של יהודי צנעא נקטו באלימות כלפי היהודים. יתרה מזו, אלימות ההמון בעדן שירתה גם אג'נדה פוליטית וביטאה התנגדות לשלטון הבריטי ומחאה על מדיניותו בפלשתינה. גורמים לאומניים בעדן התסיסו מהגרי עבודה (coolies) שהגיעו מתימן ומשטחי החסות, חיו בתנאים קשים והיו נוחים להשפעה, ותיעלו את תסכולם לזעם כלפי הקהילה היהודית.⁵³ כך גם בתימן בשנת 1948 סיפק המשבר קרקע פורייה למתנגדים לשלטון האימאם להתססת הרוחות ולהסלמת האווירה באמצעות הסתה שזיהתה את היהודים עם הציונות וכגיס חמישי ותיעלה את זעם ההמון נגדם. בשל זרמי העומק וחוסר היציבות המשטרי בתימן הדליק הפוגרום שהתרחש זה לא מכבר בעדן נורות אזהרה ועיצב

52 ראו בהרחבה: אהרונ' יהודי עדן, עמ' 121-138, 311-322; שואת יהודי עדן – דו"ח שליח הסוכנות עובדיה טוביה, 13.12.1947, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S86/5293; Parfitt, *The Road*, pp. 166-167; מיומנו האישי של נסים עוזף דחביש על הפרעות בעדן, בתוך: גמליאלי, תימן, עמ' 242-234; Colonial no. 233, Report of the Commission of Enquiry into Disturbances in Aden in December 1947, His Majesty's Stationary Office, London 1948; Shechtman, 'The Jews of Aden', p. 1,800. חיילים בקירוב, והוא פעל בדרך כלל בשטחי החסות. 139.

53 אהרונ' יהודי עדן, עמ' 317-318; Report of the Commission of Enquiry into Disturbances in Aden in December 1947, His Majesty's Stationary Office, London 1948 pp. 5-6; Schechtman, *Ibid*.

את הרגשת הסיכון והאיום של יהודי תימן, בייחוד לאחר רצח האימאם, ובו בזמן הוא שימש מקור השראה ודגם לחיקוי להמון המוסת בצנעא.⁵⁴

פברואר 1948 – מארס 1949 אימה וחרדה בתימן

מרצח האימאם יחיא עד כיבוש צנעא ודיכוי ההפיכה – אמצע פברואר עד אמצע מארס 1948

רצח האימאם יחיא ב־17 בפברואר 1948 והתפתחויות פנים־תימניות הביאו לפגיעות קשות ביהודים בשנת 1948. בשנות שלטונו הגן האימאם בנחרצות על היהודים והם נהנו מביטחון יחסי.⁵⁵ בשכונת היהודים בצנעא שרר ביטחון בזכות מערך אבטחה, ובכללו חומת הפרדה, נקודת משטרה, שומרים בשערים, סיורי חיילים ונעילת השכונה בלילות.⁵⁶ רצח האימאם עורר ביהודים חרדה עמוקה. לדברי עמרם קרח, 'השמועה נפוצה. היהודים נדהמו ונבהלו, כל אחד רץ ונחבא, ובזווית ביתו מר בוכה וליבו דווה על האבדה הגדולה, ומה יהיה פרי מעשה זאת הנבלה',⁵⁷ ולדברי אשת עזר חבשוש 'הפחד והחרדה ממה שעלול לקרות הקיף את כל היהודים, שחיו בבטחה רבה בעידן שלטונו של האימאם יחיא'.⁵⁸

לאחר הרצח בחרה אספת אנשי הדת בצנעא את עבדאללה אלזויר לאימאם ובראשות ממשלתו הועמד סייף אל אסלאם איברהים, בנו השישי של האימאם יחיא, אשר נמלט לעדן לאחר כישלון ההפיכה שזם נגד אביו (1946).⁵⁹ המהפכנים השתייכו לתנועת התימנים החופשיים, שנתמכה גם בידי גורמים חיצוניים, ובהם שליח תנועת האחים המוסלמים, שמרכז היה בקאהיר.⁶⁰ בשל המצב החליטו ראשי קהילת יהודי צנעא לנקוט משנה זהירות במגעים עם המורדים, ובעלי האמצעים מיהרו להסתיר את רכושם היקר מחשש למתקפות שוד.⁶¹

באותה עת שרר ברחבי תימן כאוס שלטוני: מחוזות אחדים תמכו במורדים, אחרים

54 בנוגע להתנהלות ההמון בצנעא בדצמבר 1948 ראו את דברי אשת עזר חבשוש, ממנהיגי קהילת צנעא – הנקראת גם ברכה סאלם שריאן – בתוך: חבשוש, **משפחת חבשוש**, א, עמ' 519-520. בנוגע לדגם לחיקוי ראו: שם, עמ' 520.

55 קרח, **סערת תימן**, עמ' עב, עט, פא; חבשוש, שם, א, עמ' 432, 466-467; בת־ציון עראקי קלורמן, 'ההיסטוריוגרפיה של יהודי תימן, וגיוסה להבניית הזהות הלאומית', בתוך: יוסי דאהן הנרי וסרמן (עורכים), **להמציא אומה**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2006, עמ' 301.

56 ענזי, **הצנעאנים**, עמ' 67, 69-70.

57 קרח, **סערת תימן**, עמ' פג.

58 חבשוש, **משפחת חבשוש**, א, עמ' 493.

59 Schechtman, 'The Repatriation', p. 217.

60 Kerstin Hunefeld, 'The 1948 Turmoil in Free Yemeni Movement', *Middle Eastern Studies*, 60, 2 Sanaa from the Viewpoint of Two Yemeni Jewish Sources', *Middle Eastern Studies*, 60, 2 (2024), p. 299, note 3.

61 חבשוש, **משפחת חבשוש**, א, עמ' 493, 498, 506, 515, 519; קרח, **סערת תימן**, עמ' פג.

בירוש העצר אחמד, והיו ששמרו על ניטרליות.⁶² לוחמים משבטי הצפון נאספו לקריאת יורש העצר אחמד לנקום את דם האימאם,⁶³ ובשלב מוקדם תקפו את העיר שבת, שתושביה תמכו במורדים. מתקפה זו נועדה לדיכוי ההפיכה, אך גם למטרות שוד, לכן הותקפה גם שכונת היהודים, שהיו נאמנים לאימאם יחיא. המתקפה המפתיעה התרחשה בשבת – 'בעוד הלבבות רועדים והעשתונות תמהים, והנה קול משמיע צעקה ומצוקה [...]' פרץ חיל הקנאות לתוך שכונת היהודים בעיר שבאם⁶⁴ – ועוררה פחד רב בקרב היהודים. בתי מגורים, חנויות, בתי מסחר ובתי כנסת רבים נשדדו ונבזזו.⁶⁵ הרב סאלימן מלאחי, אב בית הדין ורבה של ד'מאר, ציין במכתבו לבני משפחת חבשוש כי גם קהילתו הייתה יעד לפגיעה, אך ההתקפה בוטלה ברגע האחרון.⁶⁶

עשרה ימים לאחר רצח האימאם הטיל צבאו של אחמד מצור על צנעא,⁶⁷ 'כל השערים שערי צנעא וביר אל עזב ושכונת היהודים נסגרו בפני כל יוצא ובא [...] וקול יריות קנה רובה ותותחים לא פסקו לילה ויום בפנים ובחוץ, חיל ורעדה פחד ואימה בלב כל התושבים. היוקר הולך ומתוסף מיום אל יום [...] והעניים לא מצאו מזון ומחיה'.⁶⁸ הלחימה על החומה והמחסור הגובר בשכונה הנצורה החרידו את היהודים. המבנה הקהילתי של יהודי צנעא היה חלש והתבטא גם בהיעדר הנהגה מאורגנת ומוסדות רווחה כמו שהתקיימו בקהילות יהודיות בארצות אחרות.⁶⁹ בתחילת המצור חילקו משפחות אמידות לרעבים מנת דייסה אחת ליום ומעט לחם, אך ככל שהוא נמשך וגבר הקושי, כך צומצמה החלוקה או נמנעה, ו'דבר זה עוד החמיר את המצב'.⁷⁰ אשת עזר חבשוש תיארה: 'היינו שרויים בפחד מתמיד מה ילד יום. האנשים הזקנים שעברו או ידעו על תקופת המצור בשנת תרס"ה (1905) כנ"ל חששו מאד מפני התוצאות. בעיקר שמא ימשך המצור מסביב לצנעא ואז צפויה כליה לתושבי העיר, כבר נראו סימנים אודותיה מחוסר אספקה [...] אנשים היו מוכרים מיטלטליהם כדי להחיות נפשם. הרעב ומגפות הרעב ניסרו בחלל, והיו הנושא

62 'מצנעא עד "נקיל יסלח" היו הישובים בידי כוחות ההפיכה, "מעפר" עברה לידי כוחות אחמד, ד'מאר היתה מהפכנית, ימים ורדאע ניטרליות, תעז וחודייה מהפכנית'. ראו: יצהרי, הייתי בן ערובה בתימן, עמ' 33. מרדכי יצהרי היה בנו של צאלח יצהרי, שהתגורר באותה עת בצנעא וניהל קשרים עם המורדים.

63 מן השבטים חאשד, ארחב, חמדאן, כ'ולאן, אלחדא, בלאד ואלגבל. ראו: קרח, סערת תימן, עמ' פג-פד.

64 שם, עמ' פד.

65 שם.

66 מכתבו של הרב סלימאן מלאחי מתאריך ד' עשרים לחודש אדר תש"ח, מתוך: חבשוש, משפחת חבשוש, א, עמ' 521.

67 לדברי יצהרי, קווי הטלגרף נותקו, מעברי הדרכים נחסמו, וכוחות לוחמים לא סדירים מאזורי הצפון החלו לנוע לצנעא. המורדים גייסו את הצעירים, חילקו נשק ושיגרו צבא סדיר להרחקת הפולשים. ראו: יצהרי, הייתי בן ערובה בתימן, עמ' 29-30.

68 קרח, סערת תימן, עמ' פד.

69 חיים צדוק, באוהלי תימן, עמ' 277-278; בהרחבה: מנשה ענזי, "האחר" היהודי: יהודי צנעא אל מול הקהילות האחרות בתימן, בתוך: טובי וג'מאני (עורכים), יהדות תימן, עמ' 132-133.

70 אשת עזר חבשוש. חבשוש, משפחת חבשוש, א, עמ' 495.

העיקרי.⁷¹ הרעב הגובר הציף את זיכרון המצור הטראומטי שצרו חיילי יחיא על צנעא בשנים 1903-1905 שהביא על פי אחת ההערכות למותם של כ-6,000 יהודים, אשר היו כ-80 אחוז מהקהילה היהודית בעיר.⁷² נוסף על כך, מתנדבים שאומנו בידי מפקדים בריטים הגיעו לצנעא בטיסות מעדן והסתובבו ברחובות השכונה היהודית אוחזים רימוני יד והטילו אימה על היהודים.⁷³ בתקופת המצור היו נתונים יהודי צנעא לפיקוח הדוק של המורדים, אך עד להתבהרות הצד המנצח נמנעו בעקביות משיתוף פעולה עמם תוך כדי הקפדה שלא להצטייר כמתנגדים.⁷⁴

כשלושה שבועות לאחר רצח האימאם נפרצה החומה, וזמן קצר אחרי כן תקפו חיילי האימאם את שכונת היהודים.⁷⁵ כמו בשבאם, כך גם בצנעא הותקפה ראשונה השכונה היהודית, אף שתושביה היהודים היו נאמנים לאימאם יחיא.⁷⁶ מתקפות השוד על שכונות היהודים היו ראיות ראשונות לחוסר שליטתו של אחמד בלוחמיו ולחולשת הגנת חסותו על היהודים. נוסף לכך, בתקופת שלטונו של האימאם יחיא נשמרו מצוות הדת וההסכמות שנגעו לאורח החיים הדתי, ומסיבה זו נמנעו המוסלמים מלהיכנס בשבת לשכונת היהודים. לפיכך, מתקפות השוד שהחלו בשבאם ובצנעא בשבת הפתיעו את היהודים והציפו זיכרון קולקטיבי טראומטי של מתקפות שוד שקרו בעבר בימי שבת או חג דוגמת אירועי טמעת בכיל, שהתרחשו בערב פסח.⁷⁷

המתקפה על השכונה היהודית בצנעא עוררה אימה. לדברי קרח 'חיל גדול ועצום' שטף את צנעא ואת שכונת היהודים. כנופיות החיילים התפזרו בשוק וברחובות, רצחו שני יהודים, היכו אחרים, והפשיטו אנשים מבגדיהם. בתים פרטיים, בתי מסחר, בתי כנסת וכלי קודש נבזזו וכלי עבודה של בעלי מלאכה נשדדו. החיילים בזזו גם חנויות של מוסלמים, הסיעו את שללם על גמלים ובאוטומובילים לכפריהם, החריבו חנויות ומחסנים והציתו אותם באש.⁷⁸ לדברי יצהרי, לשכונה פרצו 'אלפים ששאגו ברחובות וירו לחלל. דלתות נפרצו ונעקרו מזוזות הבתים. חנויות נהרסו, חלונות רוסקו, ונהם דובים וקופים בדמות

71 שם, עמ' 497.

72 על אירועי 'חוות אלנפר' ראו: טובי, *יהדות תימן*, עמ' 141; חבשוש, *משפחת חבשוש*, א, עמ' 494-495.

73 יצהרי, *הייתי בן ערובה בתימן*, עמ' 30-31. ייתכן כי היו מחיילי ה-APL.

74 חבשוש, *משפחת חבשוש*, א, עמ' 494-496, 499-500; גימאני, 'ההנהגה היהודית', עמ' 191-192; שם, נספח א: תעודה שכתב אחמד בן אחמד גאבר, מפקד הרובע היהודי בצנעא, עמ' 201-208.

75 קרח, *סערת תימן*, עמ' פד-פה, פח.

76 צלאח יצהרי היה קשור למורדים, למורת רוחם של מנהיגי הקהילה, שראו בכך סיכון. ראו: גימאני, 'הנהגה היהודית', עמ' 188-189 ובכלל זה הערה 23.

77 לדברי אהרן צדוק, שגדל בצנעא, 'קיימת מעין הסכמה כללית, שאף-על-גב שאינה כתובה בשום חוק, הערבים מכבדים אותה מאד. על פי הסכמה זו אין היהודי נקרא למשפט, או לעדות, או לכל צורך אחר מצרכי המלכות בימי שבתות וחגים'. בתוך: לוי נחום יהודה, *מצפונות יהודי תימן*, אפיקים, תל אביב 1986, עמ' 94; ענוז, *הצנעאנים*, עמ' 85-86; טובי, *יהדות תימן*, עמ' 118-119.

78 קרח, *סערת תימן*, עמ' פד-פה; בהרחבה ראו: גימאני, 'ההנהגה היהודית', עמ' 188-190, 211-213; Hunefeld, 'The 1948 Turmoil', pp. 292-296.

בני אדם, הדהד בין סמטאות הבתים.⁷⁹ מנצורה סיפר כי בשבת בבוקר פלשו לשכונה היהודית תושבי שכונת אלבלקה הסמוכה, עם פורעים משבט אלחדא. עבס ועלי, אחי האימאם אחמד, הורו להפסיק את השוד, וחיילי האימאם ניסו להדוף את התוקפים, אך הכדורים המשיכו לשרוק ברחובות. כ־300 יהודים מכל רחבי השכונה הסתופפו בכניסה לשוק בבכי ובפחד גדול.⁸⁰ לדבריו 'היהודים בצנעא לא ידעו ימים קשים כאלה כתוצאה מחוסר הביטחון, מחסור קשה במזון ויוקר השערים'.⁸¹ אשת עזר חבשוש תיארה: 'היהודים ברחו מהרחובות כי לא רצו להתערב במלחמה שבין שני הצדדים [...] חיילי האימאם פרצו בכל צד [...] התפרצותם הייתה כדי לשדוד ולבזוז! וכל קבוצה רצתה להקדים את חברתה, כדי לזכות בנתח גדול יותר מהשלל [...] תושבי שכונת אלבלקה, שרוב תושביה היו רוצחים, גנבים, שודדים, חלאת אדם, הפכו לחלוצי הביזה ברובע היהודי, כי הם הכירו את האנשים, וידעו מצבם'.⁸² היהודים הכירו את שגרת פשיטות השוד והאמידים שבהם הסתירו בעוד מועד את רכושם היקר, אך שאר רכושם ומטלטליהם נבזזו.⁸³ משפחת עזר חבשוש נשדדה באותו היום בשלושה גלים, וביתה רוקן מכל תכולתו: תחילה בידי חיילי האימאם, אחרי כן בידי אנשי השכונות אלבלקה ואלבונגיה, ולבסוף בידי כפריי הסביבה.⁸⁴ אשת עזר חבשוש סיפרה: 'בשעה הזאת נזכרתי בכעס על בעלי שביקשתי שנעזוב את תימן וניסע לארץ ישראל. כי רוב המשפחה כבר שם והוא סירב מסיבות שונות. כי אז הייתי אני והוא והילדות ניצולים ממחזות אימים אלה'.⁸⁵ עדותה מלמדת כי בתקופה שקדמה לאירועים הקשים היה רעיון העלייה בעיני בעלה לא נחוץ, אך בשל המצוקות שחוותה משפחתה היא ראתה בעלייה פתרון. יוסף בן שלום קרח כתב ליוסף חבארה⁸⁶ בירושלים על מתקפת השוד בצנעא: הוא תיאר את ההרס הכלכלי והבהלה שהיא עוררה ובייר על אודות אפשרויות העלייה. במכתבו ביטא קרח תפיסה, המופיעה כמוטיב חוזר בשירת תימן, שלפיה היהודים יושבים בארץ אויבים ותקוותם לישועה מתגלמת ברעיון העלייה לארץ ישראל. בראי אמונתו הדתית, חטאי היהודים הם שהביאו למצוקה הגדולה, ומשום כך עליהם להרבות בתפילות לאל שישחררם במהרה מייסוריהם ויעלה אותם לארץ ישראל. לדברי יוסף חבארה, לאחר קבלת המכתב (באפריל 1948) יזמו נכבדי העדה התימנית פגישה עם יושב ראש הוועד הלאומי יצחק בן-צבי; זה השתומם למשמע תוכנו וציין כי

79 יצהרי, הייתי בן ערובה בתימן, עמ' 42-45.

80 מנצורה, עליית מרבד הקסמים, עמ' 42-46.

81 שם, עמ' 49.

82 דברי אשת עזר חבשוש, בתוך: חבשוש, משפחת חבשוש, א, עמ' 506. לתיאור השוד ראו גם: יצהרי,

הייתי בן ערובה בתימן, עמ' 44.

83 חבשוש, שם; יצהרי, שם, עמ' 44-45.

84 חבשוש, שם, א, עמ' 506-508, 515.

85 שם, עמ' 507. ראו בעמ' 515 עדות זו בניסוח שונה מעט.

86 חבארה, עסקן ממוצא תימני שחי בירושלים, היה מחובר לאישים בקהילה היהודית בתימן ובארץ, עסק בגיוס תרומות מטעם האגודה 'עזרה לאחים' ובקידום תמיכה ביהודי תימן. למכתב המלא ראו:

חבארה, בתלאות תימן וירושלים, עמ' 213-214.

הג'וינט והמוסדות הלאומיים 'לא קיבלו שום ידיעה מנציגיהם בעדן'.⁸⁷ אפיזודה זו מעוררת את השאלה עד כמה היו מארגני העלייה ערים למצוקת יהודי צנעא בזמן אמת. מתקפת חיילי אחמד על השכונות המוסלמיות בצנעא נמשכה עוד כשבוע ימים. לדברי 'צהרי, היא זרעה הרס בעיר כולה. ראשי העם נאסרו, בתיהם נשדדו, ארמונות פאר נהרסו, העיר הייתה לתל חורבות, וגופות מאות חללים, אשר רובם נרצחו בשעה שנאנסו נשותיהם ובנותיהם, היו מושלכות בצדי הדרכים.⁸⁸ עמרם קרח כתב:

תושבי צנעא, מוסלמים ויהודים, עטופים כאבלים בבלויי בגדים סובבים ברחובות וחורבות שוממות, ולאן יפנו לעזרה לשבור את רעבונם ולתת להם כסות וכלי בית למלא חסרונם [...] המצב קשה וחמור. בעלי אומניות בטלים כי נשדדו כלי אומנותם ואין בידם לקנות חליפיהם ודורש אין לעבודה ומשכורת. הסוחרים ננעלו בפניהם שערי מזונות כי המסחר שלטה בו יד השודדים המוכרים סחורות בשערים נמוכים [...] ומיום אל יום השערים יורדים. חשכה גדולה ומפלה עצומה ירדה על העיר צנעא ותושביה בכלל ועל היהודים בפרט.⁸⁹

לפי תיאורו של מנצורה, בצנעא שרר 'תוהו ובוהו', ותושביה היו 'שרויים בפחד ובצער מחמת ההרג, השוד והביזה שהיו בכל חלקי העיר [...] הפחד ניבט מעיני כל [...] סגירת החנויות והמסחר מפחד ומחוסר סחורה השאירה את העיר כשוממה בלב מדבר'. הוא ציין: 'אחינו כל בית ישראל היו בבהלה יתרה מעצם היותם מחוסרי הגנה ואין בידם אלא להתכנס בבתי הכנסת ערב ובוקר, להפנות את ליבם ודמעותיהם לפני אבינו שבשמים שיציל את עמו ישראל ממצוקותיו וממציקיו ויזכה לעלות לארץ אבותיהם'.⁹⁰

בפרק זמן של כארבעה שבועות, מרצח האימאם יחיא עד שוך האלימות בצנעא, היו יהודי תימן נטולי הגנה וחוו פגיעות קשות בגוף וברכוש, מחסור ומחלות, ואלה עוררו בקרבם זעזוע, חרדה וחוסר ודאות והציפו זיכרונות עבר טראומטיים. בד בבד, כישלון יורש העצר אחמד בבלימת מתקפות חייליו על השכונות היהודיות בשבאם ובצנעא חשף את חולשת הגנתו על היהודים. המצוקה הגדולה בקרב היהודים תיקפה מחדש תפיסות מושרשות קולקטיביות שלפיהן הייתה תימן מרחב עוין, ולפיכך, כמנהגם מדורי דורות, התפללו היהודים להצלה ולעלייה מהירה לארץ ישראל.

87 שם, עמ' 214.

88 'צהרי, הייתי בן ערובה בתימן, עמ' 47.

89 קרח, סערת תימן, עמ' פו.

90 מנצורה, עליית מרבד הקסמים, עמ' 53.

שלטון אימים ועלילת דם: אמצע מארס-סוף דצמבר 1948

ממשלת המורדים כשלה לאחר כשלושה שבועות, אך חוסר יציבות המשטר נמשך גם לאחר עליית האימאם אחמד לשלטון. בתקופה שאחרי כן התמקדו האימאם,⁹¹ ממקום מושבו בתעז, ואחיו הנסיך חסן, אשר מונה למושל צנעא והיה נוקשה ועוין ביחסו ליהודים,⁹² בהשלטת שלטון אימים ובטיהור מתנגדים. המורד אלוזיר ושריו נשפטו בעיר חגה, נידונו למוות, וראשם הותז בעריפה. עמרם קרח תיאר: 'הובילו לצנעא את ארבעת ראשיהם הגזוזות והוקיעום בחלונות גבוהות ברחוב שדארה לעין כל רואה, ועוד להב החרב מתהפכת לכרות ראשי יתר הקושרים העומדים בדן'.⁹³ לדברי מנצורה, הראשים הכרותים הוצבו תחילה בעיר עמראן, ואחרי כן הוצגו לראווה למשך שלושה ימים בצנעא: 'מחזה זה הטיל פחד ומורך לב לכל מי שהיה קשור עם המורדים או חשב למרוד'.⁹⁴ יצהרי כתב כי ראשי אסירים נערפו, עשרות נהרגו, מאות נעלמו מבתי הסוהר, הותקפו משכילים שנחשבו מתנגדים ונרדף כל מי שראו בו איום פוטנציאלי לשלטון.⁹⁵ אשת עזר חבשוש סיפרה כי נאסרו ונחקרו משתתפי עצרת התמיכה במורדים, ונתלו אלה מהם שזוהו כתומכי המורדים.⁹⁶ יחיא חובארה כתב כי האימאם 'גייס מודיעין ובלשים בכל המקומות ששלט בהם'⁹⁷ וסיפר כי הוא עצמו הוזרז בעת ביקורו בצנעא: 'אנשי המודיעין של הממלכה מסתובבים, וכל מי שנראה חשוד בעיניהם עוצרים ומכניסים אותו לכלא'.⁹⁸

הקמת מדינת ישראל וניצחונות מלחמת השחרור עוררו מידה של התלהבות בקרב יהודי תימן, אולם גם חרדה גדולה שכן על רקע חוסר היציבות הפוליטי וחולשת המשטר גברה ההסתה שזיהתה את היהודים עם הציונות והביאה להתגברות העוינות והאיזמים כלפי היהודים ברחבי תימן.⁹⁹ יוסף צדוק דיווח כי עולים שהגיעו למחנה בעדן סיפרו: 'שהמצב בתימן קשה ללא נשוא [...] שבכמה מחוזות שורר רעב. המצב הביטחוני חמור מן המצב הכלכלי'.¹⁰⁰ יש להביא בחשבון כי קשרי הקהילה היהודית עם האימאם החדש לא היו ארוכים וחמים כפי שהיו עם אביו. האימאם יחיא היה קשוב לתלונות יהודי צנעא, ואילו האימאם אחמד, ששלטונו היה חלש, בחר לשלוט מתעז, שהייתה מרוחקת מרחק של 300 קילומטרים מצנעא. מפגש עם אחמד חייב מסע יקר, ארוך ומסוכן, ברגל או על גב חמור,

91 האימאם אחמד היה בן 57 באותה עת ובעל מוניטין של אדם אכזר וחסר מעצורים. מושל עדן כינה אותו 'הזקן המשוגע'. Parfitt, *The Road*, p. 182 and note 10.

92 מאיר-גליצנשטיין, **יציאת יהודי תימן**, עמ' 106.

93 קרח, **סערת תימן**, עמ' פה.

94 מנצורה, **עליית מרבד הקסמים**, עמ' 52.

95 יצהרי, **הייתי בן ערובה בתימן**, עמ' 54-58.

96 חבשוש, **משפחת חבשוש**, א, עמ' 496.

97 חובארה, **כי ברח העם**, עמ' 231.

98 שם, עמ' 233.

99 מאיר-גליצנשטיין, **יציאת יהודי תימן**, עמ' 106; על החשש מהמוסלמים ראו: חובארה, שם, עמ' 232-233.

100 צדוק, **בסערות תימן**, עמ' 13.

בדרכים שנשלטו בידי אנשי השבטים, ואלה לא תמיד היו נאמנים לאחמד ונהגו לשדוד נוסעים לא חמושים. ריחוקו וחוסר נגישותו של האימאם הוסיפו לערער הרגשת הביטחון של היהודים.¹⁰¹ מצב יהודי תימן המשיך להידרדר בחודשים שאחרי כן, ובאמצע אוקטובר 1948 דיווח ה-*Jewish Chronicle* כי היהודים מתמודדים עם רעב שנבע מבצורת חריפה, עם בעיות פוליטיות פנימיות ועם גידול באנטישמיות בהשפעת הסכסוך הישראלי-ערבי וכי כל אלה הביאו אותם לכדי 'יאוש'.¹⁰²

ביום שבת, 18 בדצמבר 1948, נמצאו גופות שתי ילדות מוסלמיות בבאר בחצר בית נטוש בפאתי השכונה היהודית בצנעא, זמן קצר אחרי כן פרצו לשכונה מאות מוסלמים. עזר חבשוש סיפר כי גופות הבנות הועלו מהבאר והובאו לארמון הממשל על רקע קריאות ההמון המשולהב: 'חבשוש והיהודים רצחו את הבנות המוסלמיות, ועלינו לנקום את דמן השפוף!'.¹⁰³ אשת עזר חבשוש סיפרה כי החיילים וההמון פתחו במצוד אחר הדוד סעיד חבשוש, שנחשד ברצח משום שארמונו היה סמוך לבאר שהתגלו בה הגופות. הרודפים חיפשו גם 'נשק ופצצות שהיהודים מקבלים מארץ ישראל על ידי משפחת חבשוש כדי להילחם בערבים תושבי תימן'.¹⁰⁴ וכן: 'כל הזמן צעקו פלסתינ... פלסתינ... רצו לעשות מה שעשו ערביי עדן ביהודי עדן' וקראו קריאות 'הלילה לילה של עדן'.¹⁰⁵ עדותה מלמדת שהפוגרום בעדן היה מקור השראה ודגם חיקוי להמון המוסת בצנעא. יתרה מזו, היא ציינה: 'האימאם אחמד ואחיו עבאס שהיה מושל צנעא ידעו את מגמת האספסוף המוסלמי וידעו גם שההתחלה פרעות ביהודים ואחר בשלטונות, ולכן נקטו עוד באותו ערב אמצעים חריפים לעצור היהודים אך לחקירה ולמשפט וכן הפקידו חיילים לשמור על הרובע היהודי. בשל פעולות אלה נמנעה התנפלות על היהודים'.¹⁰⁶ עזר חבשוש סיפר: 'המגמות פרעות ביהודים והמשכן מרד בממשל'.¹⁰⁷ עדויות חשובות אלה עולות בקנה אחד עם תאוריות שעוסקות באלימות קולקטיבית לפיהן בחברה הייררכית-שבטית הגנה על קבוצה חלשה עשויה להתפרש בתור הפגנת סמכות, ואילו פגיעה בה יכולה להיות מובנת ככלי לערעור כבודו וסמכותו של בעל הכוח נותן החסות. זאת ועוד, לפי תאוריות עכשוויות, זעם ההמון נועד לבטא מצוקות כלכליות, חברתיות או תביעות פוליטיות, אך לעתים הסלמה והתססה מתעלות אותו כלפי קבוצות מוחלשות שמשמשות שעיר לעזאזל. תאוריות אלה מחזקות את המסקנה העולה מניתוח עדויות בני הזוג חבשוש לפיה התססת ההמון נגד היהודים הייתה

101 Hunefeld, 'The 1948 Turmoil', p. 299; נושא חוסר הנגישות של האימאם עולה גם במכתב שנשלח בעילום שם מצנעא והתקבל במזכירות הממשלה ב-10.1.1949, א"מ, חצ-2563/9.

102 Parfitt, *The Road*, p. 187, הערה 34 ובה הפניה למאמר מה-*Jewish Chronicle* מ-15.10.1948; מודיעין בריטי על רעב גדול בשלהי 1948, הודעה מוצפנת מ-27.1.1949, BNA, Famine Relief- IOR: R/20/B/2446; חבשוש, *משפחת חבשוש*, א, עמ' 522.

103 חבשוש, שם.

104 שם, עמ' 519.

105 שם, עמ' 520.

106 שם.

107 שם, עמ' 522.

חלק ממאבק כוחות פוליטי פנים-תימני שהתקיים באותה עת, ואחד הכלים שבאמצעותם חתרו המתנגדים לאימאם תחת משטרו.¹⁰⁸

במוצאי אותה שבת נאסרו עשרות מראשי הקהילה,¹⁰⁹ המשטר שלח כוח צבאי לשמור על השכונה היהודית ועל ארמון הממשל והזהיר את המפגינים המוסלמים שלא לפתוח במהומות. למחרת מונתה ועדה של שבעה שופטים לחקירת הרצח. לימים גילו היהודים כי משפחה מוסלמית הייתה מעורבת ברצח הילדות והם העבירו את ממצאיהם לוועדה.¹¹⁰ לחץ מתמיד לשחרור מנהיגי הקהילה לא נענה, ואלה שוחררו רק לאחר תשלום כופר, בסוף מארס 1949.¹¹¹ כל עוד נחקרה עלילת הדם היו היהודים מוגנים על פי הלכת האסלאם, ונמנע מתן עילה לפרוץ מהומות נגדם, אולם כישלון האימאם לגול מעל היהודים את האשמת השווא ברצח הילדות ולמנוע את מאסרם הממושך של עשרות מראשי הקהילה זעזע עמוקות את היהודים והעמיק את התערערות הרגשת הביטחון שלהם.¹¹²

שרשרת האירועים הקשים חשפה את חולשת משטרו של אחמד ואת השינוי שחל במאזן הכוח הפוליטי בתימן. הגנתו התקיפה של האימאם יחיא על היהודים שיקפה סמכות שלטונית יציבה, ואילו בתקופת האימאם אחמד גברו האיומים והסכנות ליהודים, ומנגד התרופפה הגנת חסות האימאם. מאסרם הממושך של עשרות מנהיגי יהודי צנעא החליש את הקהילה כולה וסימל את הפיחות שחל במעמדה ובביטחונה. בנסיבות החדשות חששו היהודים לקיומם, ולא ראו עוד עתיד בתימן.

אלמנטים של בריחה – ינואר-מאי 1949

מכתבים ששלחו יהודי תימן בסוף 1948 ובתחילת שנת 1949, לפני שניתן היתר היציאה, מתארים את הפגיעות הקשות, את ההרס הכלכלי, את העוינות המתפשטת ואת האיומים שגברו ומבטאים בהלה ורצון לעזוב את תימן. לאחר אירועי עלילת הדם כתב יוסף קרח לחבארה בירושלים: 'גם נוהרים מן הכפרים אשר סביבותינו כתות כתות בשומעם

108 אריאל טען בספרו כי התאוריות תואמות את האלימות שננקטה כלפי יהודי עדן או לוב, אך לא כלפי יהודי צנעא, אולם ייתכן כי מסקנתו נובעת מאי-בקיאות בפרטי האירועים ומהערכת חסר של חומרת פגיעתם ביהודים. כך לדוגמה אריאל לא ייחס משמעות מיוחדת למאסרם הממושך של עשרות ראשי הקהילה ולהשלכותיו המעשיות והסמליות. לדיון ולהפניות לתאוריות השונות ראו: Ariel, *Jewish-Muslim Relations*, pp. 153-154.

109 עמרם קרח ציין כי נאסרו כשישים יהודים. ראו: קרח, *סערת תימן*, עמ' 70. על השתלשלות העניינים לאחר עלילת הדם ראו: גימאני, 'ההנהגה היהודית', עמ' 192-196.

110 חבשוש, *משפחת חבשוש*, א, עמ' 522; ענוי, *הצנעאנים*, עמ' 70.

111 בתגובה להחלטת הוועדה לחייב את היהודים בתשלום כופר הודיע עזר חבשוש כי היהודים יתנגדו – מחשש להפללה – גם אם יושארו בבית הסוהר. לבסוף, שילם אחד מחברי הוועדה את הכופר, והיהודים החזירו לו את כספו. בכך הסתיימה הפרשה ונמנעה הפללתם ברצח. חבשוש, שם, עמ' 523.

112 טובי, *יהדות תימן*, עמ' 164.

שהיהודים נשדדים [...] והיהודים בפחד וסוגרים חנויותיהם ובטלים ממלאכה, ועוסקים בצום ובתפילה אל ה' בחזקה כל השבוע ועד עתה אנו עומדים בנס ולא נדע מה יהיה מחר'. קרח הוסיף: 'ולא אצלינו בלבד הצער הזה, כי אם בכל מחוזות תימן. והיהודים נרדפים מפני הגויים ושרויים בפחד ובמהומה רבה'. הוא ציין: 'כל זאת באתנו בגלל הדבר הזה כי ישראל נלחמים בא"י ומבקשים גם לכבוש את כל א"י' [...] סוף דבר אין לנו עוד חיים בארץ תימן'.¹¹³ אברהם בן אברהם יצחק מצנעא תיאר במכתב לישראל ישעיהו בתחילת ינואר 1949 את מצוקת יהודי תימן ואת הפחד הגובר מאז רצח האימאם. הוא הזהיר מסכנות הדרך, שאל מהו מועד ההעברה מעדן לישראל, ובסיום דבריו הוסיף כי 'כל אחד מאתנו ירא לכתוב לכם מאורעות תימן ואשר כתבו לא כתבו רק מעט מזער מאשר קרה בתימן מפחד המלכות'.¹¹⁴ באותה תקופה מיעוט היהודים בכתיבת מכתבים, ולעתים כתבו בעילים שם או שהקשו על פיענוח הכתוב מחשש מפני תגובת השלטונות. מכתב שמחברו לא ידוע נכתב בעברית ונשלח למשרדי ממשלת עדן ב־10 בינואר 1949 תיאר (בסגנון דומה לסגנונו של יוסף בן שלום קרח) את הפחד שהפילה עלילת הדם על היהודים ואת התמשכות הרדיפות והתפשטות: '...בכל מחוזות תימן והיהודים נרדפים מפני הגויים ושרויים בפחד ומהומה רבה'. הכותב הסביר את מקור ההתנכלויות: 'כל זאת באתנו בגלל הדבר הזה, כי ישראל נלחמים בערבים בא"י ומבקשים גם לכבוש כל א"י'. הוא הוסיף כי 'וכל זה בשביל שהמלך רחוק' ומסקנתו הייתה 'סוף דבר אין לנו עוד חיים בארץ תימן'. בהמשך המכתב הכותב קבל על מאסרו בבידוד של סעיד חבשוש ותיאר כי היהודים נרדפים במשך היום ומלאי חרדה בלילה, וכי ראשי הקהילה שלא נאסרו נתונים בבתייהם 'שמא תשלוט בהם עין האויב ושרויים בפחד גדול'. לדבריו מצב זה מוביל לרצון היהודים לברוח על מנת להינצל: 'כל אחד אומר מי יתן לו אבר כיונה אברח אנה ואנה'. [...] 'בודאי שאנו עומדים בדור של שמד, מי יציאנו מכור הברזל הזה'. תוכן המכתב מלמד כי בשלב זה נחשב רעיון הבריחה פתרון מעשי למצוקת הקיום של היהודים בתימן ולהצלה, ובמילות הכותב: 'אהיה לך אסיר תודה אם תודיע ותפרסם את המצוק והמצור והעלילות שמעלילים עלינו בתימן לממשלת ישראל ולכל המוסדות בישראל בכדי לפדות משחת את חיינו בעוד מועד טרם תאבד שאריתנו'.¹¹⁵ ב־24 בינואר 1949 דיווח יוסף קרח לישראל ישעיהו על עלילת דם נוספת: 'ואתמול קיבלנו אזהרה מהעיר "רימה" שהעלילו עליהם בשתי נערות נכריות שהיהודים רוצים לשכרן ולהתעלל בהן וכבר השיכר בידיהן שנתנו להם היהודים וכו' וכו'.¹¹⁶ דיווח זה מחזק את הטענה בדבר התפשטות העוינות כלפי היהודים ברחבי תימן. כך גם עדות יוסף חבארה: 'מכתבים מזעזעים הגיעו אלי בשנת תש"ט. מהם העתקתי ומהם מסרתי לב"כ

113 חבארה, בתלואות תימן וירושלים, עמ' 215, ובנוסח חלקי בתוך: טובי, יהדות תימן, עמ' 294-296.

114 מכתבו של אברהם בן יצחק לישראל ישעיהו מצנעא, ב' בטבת 5709, א"מ, חצ-2563/9.

115 מכתב שנשלח בעילום שם מצנעא והתקבל במזכירות הממשלה ב־10.1.1949, שם, חצ-2563/9; Parfitt, *The Road*, p. 188-189.

116 מכתבו של יוסף קרח לישראל ישעיהו מצנעא, 24.1.1949, א"מ, חצ-2563/9.

הסוכנות היהודית בירושלים.¹¹⁷ ראיות אחרות להידרדרות יחסי יהודים-מוסלמים ברחבי תימן סיפק יוסף צדוק ביולי 1949 בדיווחו לסוכנות היהודית לארץ ישראל כי המוסלמים בתימן עורכים תפילות בכי במסגדים לנוכח 'השפלת הערבים ועליית קרנם של היהודים' וכי הדבר מעורר חרדה בקרב היהודים.¹¹⁸ על חוסר הביטחון שהרגישו היהודים מלמדת גם עדותו של יחיא חובארה כי כשעזבה משפחתו את ביתה בדרכה לצנעא לשם קבלת רישיון היציאה מתימן שכר אביו מאבטח חמוש להגנה עליה.¹¹⁹ ראייה נוספת שמבססת את הטענה בדבר התפשטות העוינות כלפי היהודים ברחבי תימן מספק מכתבו של רג'נלד צ'מפיון (Champion), מושל עדן, אשר כתב בפברואר 1949 כי בהתחשב במתיחות הגבוהה בין היהודים לערבים בכל מקום, היו יהודי צנעא בני מזל שלא חוו פוגרום.¹²⁰

לדברי פרפית בתחילת שנת 1949 האמינו רק יהודים מעטים שתינתן יציאת המונים מתימן. כראייה לכך הוא מביא את המכתב ששלח יוסף קרח לישראל ישעיהו ב-24 בינואר 1949, אשר בסיומו ביקש כספים עבור בניית בית ספר חדש בצנעא.¹²¹ אולם שלל העדויות ממחישות כי באותה עת כבר החלו העוינות המתרחבת, המצוקה המתמשכת, החורבן הכלכלי וערעור הרגשת הביטחון לעצב בקרב יהודי תימן את ההבנה המעשית כי עלייה מהירה לישראל תשמש הצלה ופתרון לסכנה הנשקפת להם בתימן. ככל שרעיון זה התבסס כך התרחב מעגל היהודים שביקשו פרטים על אודות העלייה, ויש מי שאף ניסו לברוח מתימן עוד לפני מתן היתר היציאה. בפברואר 1949 דיווחו עובדיה טוביה ורחמים האוורד, מהמשרד הארץ-ישראלי בעדן, על כמאה פליטים יהודים שהגיעו מהעיר בידה אשר בדרום מזרח תימן, וכן: 'הפליטים מספרים שמאות אורזים חפציהם ופניהם לעדן... גם ממקורות אחרים נודע לנו, שמאות רבות של פליטים נוהרים מכל תימן ופניהם לעדן... עלינו להתכונן!!!'¹²² נוסף על כך, באותה עת שלחו נציגי הקהילה היהודית בעדן מברק למוסד העלייה ב פריז בו דיווחו שהמוני פליטים נוהרים מכל קצוות תימן, כמה מהם מגיעים לעדן ואחרים נעצרים בקרבתה, מחוסרי כסף, מזון ולבוש.¹²³ סיפור אחר שמשקף את מצוקת יהודי צנעא באותה עת, את רצון היהודים לברוח ואת אווירת העוינות והחשד ששררה ברחבי תימן כלפי היהודים וראייתם כמשתפי פעולה עם האויב הציוני הוא סיפור בריחתם של ארבעה נערים מצנעא בפברואר 1949. הנערים נתפסו בחודידה, הושמו בבית כלא בתעז, לאחר חודשים מספר הועברו לבית כלא בצנעא ומאוחר

117 חבארה שילב בספרו תצלום של אחד האישורים מטעם הסוכנות היהודית לארץ ישראל על קבלת מכתבו, המחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון, מס' 851/56/19/244, ירושלים, י"ד בשבט תש"ט (13.2.1949). ראו: חבארה, בתלאות תימן וירושלים, עמ' 243.

118 מכתבו של יוסף צדוק למחלקת יהודי המזרח התיכון, 18.7.1949, עמ' 2, אצ"מ, S20/399.

119 חובארה, כי ברח העם, עמ' 239.

120 Parfitt, *The Road*, p. 190

121 מכתבו של יוסף קרח לישראל ישעיהו, צנעא, 24.1.1949, אצ"מ, חצ-2563/9, p. 174. Parfitt, *ibid.*

122 עובדיה והווארד אל הסוכנות היהודית, 24.2.1949, אצ"מ, S6/5049.

123 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 105, הערה 234: עופרי, פריז, אל הסוכנות היהודית, 27.2.1949, אצ"מ, S6/5049.

יותר שוחררו למשפחותיהם.¹²⁴ ב'28 בפברואר עדכן יוסף קרח את יחיא (יחיאל) כסאר מן המשרד הארץ-ישראלי בעדן במצבם של ארבעת הצעירים, ביטא את הפחד של יהודי צנעא משכניהם וזוממי הרע, הזכיר את מאסרם המתמשך של מנהיגי הקהילה וקשר ישירות בין הרגשות הקשים לרצון המפורש לבריחה מתימן: 'כבר אבי רוצה לברוח מתימן מרוב הצער והפחד והמהומות'. נוסף על כך ציין קרח כי יהודים נוספים ממתנים לרישיון יציאה: 'משפחת פנחס כבר היו נוסעים השבוע אלא ש[...]. הם יתעכבו עד שתוכשר הדרך לנסיעה וכבר ביקשו מהמלך רישיון נסיעה ועדיין לא קיבלו תשובה'.¹²⁵ ב'21 במאסר 1949 עדכן יוסף קרח את כסאר שמצב היהודים מידרדר, מנהיגי הקהילה אסורים עדיין והושת עליהם תשלום דמי כופר וביקש סיוע והצלה: 'להודיעך כי מצבינו הולך וקודר וכל יום צרתו מרובה משל חברו. חמס ושוד [...]. סוף סוף אין לנו חיים. נפשינו בכפינו. דוחק פרנסה. אין ראוי לכם להחשות מהליץ בעדינו ולהצילנו משחת. האסורים במקומם [...]. גוזר על היהודים לשלם סך 5000 ריאלים קנס על הרצח [...]. כמו כן הודיעני מה בעניין העלייה'.¹²⁶ ב'24 במאסר 1949 דיווח עובדיה טוביה לסוכנות כי יהודים שניסו לצאת מתימן נעצרו בעיירה אלביצ'א, בשטח הגבול עם אזור החסות וכי יש לטפל בהעברתם.¹²⁷ באותה עת שלחו יהודי תימן מכתבים רבים ליחיא כסאר ולקרוביהם בעדן בהם ביטאו קושי כלכלי, פחד וייאוש בשל עוינות המוטרט והאוכלוסייה המוסלמית וצינו כי ברצונם לעזוב את תימן. המכתבים מלמדים על יהודים חסרי אמצעים שעזבו את מקומות מושבם וביקשו את חסדי קהילות יהודיות שבדרך, על יהודים שיצאו לדרך אך נתפסו ונאלצו לחזור על עקבותיהם, על יהודים שביקשו הכוונה בנוגע לתזמון ולאופן היציאה המומלצים והביעו חשש מסכנות הדרך, ועל אלה שכתבו כי יפנו ישירות לאימאם באם הדברים לא יתבהרו.¹²⁸ העדויות השונות מבססות את הטענה כי רעיון העלייה לישראל נחשב אז פתרון מעשי של בריחה לשם הצלה, ללא קשר לרעיונות אסכטולוגיים. גם הטסת היהודים מעדן לישראל, בשלב הראשון של המבצע 'על כנפי נשרים', עודדה את הרצון ליציאה מתימן: 'אודיעך אדוני שקצנו בחיינו בשיבת התימן מדוחק הפרנסה ומעול הגלות אשר הם מענים אותנו בכבוד הטינופת ומחרפים אותנו אנו וכל אחינו שבתימן. ושמענו שאחינו במחנה ושבעדן עלו לארץ ושמחנו שמחה גדולה ומכרנו כל כלינו וביקשנו לנסוע ולא הניחה אותנו המלכות ואמרו אן אלאמאם יר"ה (ירום הודו) מנע היהודים מהנסיעה'.¹²⁹

124 חבשוש, **משפחת חבשוש**, עמ' 371-381; אדם בן-נון, 'עלילה ועלייה - מזיכרונותיו של ר' רחמים דאר', **תהודה**, 32 (תשע"ז), עמ' 42-70.

125 העתק מצולם ממכתבו של יוסף קרח. בתוך: מנצורה, **עליית מרבד הקסמים**, עמ' 47, מסמך ב.

126 שם, עמ' 48, מסמך ג, קטע ממכתבו של יוסף קרח לכסאר.

127 מכתבו של עובדיה טוביה לסוכנות היהודית, אצ"מ, S6-5049, בתוך: מנצורה, **עליית מרבד הקסמים**, עמ' 46.

128 Parfitt, *The Road*, pp. 206-208, notes 15-26.

129 מאיר-גליצנשטיין, **יציאת יהודי תימן**, עמ' 108, הערה 243, הפניה אל יחיא כסאר, יום ג, י"ד באדר (15.3.1949), אצ"מ, S6/5049. המחברת ציינה כי בתיק זה שמורים מכתבים רבים בעניין היציאה מתימן.

בסוף מארס 1949 שוחררו ראשי הקהילה היהודית מהכלא, וכחודש ימים אחרי כן התיר האימאם אחמד יציאת יהודים מתימן. לאחר זמן קצר מאד החלו המוני יהודים לצאת את תימן, ספונטנית ועצמאית לחלוטין, ובחודשי הקיץ של 1949 כבר היו כ-20,000 פליטי תימן בדרכם למחנה חאשד בעדן¹³⁰ – זאת עוד לפני שיוסף צדוק שלח מכתבים אל רבני צנעא ועוד לפני שהפיץ ברחבי תימן את אגרות הזירוז שלו בסוף יולי 1949. מספרם הרב של היהודים שהגיעו בתוך זמן קצר למחנה בעדן מבסס את הקביעה כי נהירת ההמונים המואצת לא הוגבלה לאנשי צנעא בלבד. על כך כתב ב'17 ביולי 1949 יוסף קרח לאברהם מעוד', מנהיג אחת מקהילות תימן: 'יש הרבה מאנשי צנעא בצירוף הרבה משל אנשי הכפרים נוסעים באוטומובילים [...] מצנעא ומשלמים כסף בעד כל נפש סך ידוע'¹³¹ ולמכרו יוסף חבארה הוא כתב: 'ובפרט אנשי הכפרים השונים נוסעים משפחות משפחות. ומהם נעקרים כל אנשי המקום בבת אחת. ויש שנוהרים לצנעא עד שכל רחובות צנעא ושוקיה מלאות צאן אדם. וזה מתארים שהגאולה מתחלת רק מצנעא'.¹³² סביר להניח כי גם הרגשת הביטחון של יהודי הכפרים והפריפריה התערערה בעקבות האירועים הקשים והפגיעות שחוו יהודי צנעא ובשל ההכרה בחולשת משטרו של האימאם אחמד והתרופפות הגנת חסותו. סביר אף להניח כי בשל העוינות המתפשטת החריפו יחסיהם של יהודים בכפרים ובאזורי פריפריה מסוימים ברחבי תימן עם שכניהם המוסלמים, ולפיכך ייתכן כי חוו היחלשות בהגנת החסות השבטית שקיבלו. שלל העדויות ושחזור האירועים שקדמו ליציאת ההמונים המואצת מתימן מבססים את הטענה כי התערערותה מן היסוד של הרגשת הביטחון של יהודי תימן הייתה זרז נקודתי מכריע להגירה וכי ביציאה הבהולה היו שלובים אלמנטים של בריחה מתימן לישראל – המדינה היחידה שהציעה ליהודים הצלה ומקום בטוח.

סיכום

במאמר זה בחנתי את הרקע ליציאה המואצת של המוני היהודים מתימן בשנים 1949-1950 והצעתי פרשנות מחודשת למניעה ולעיתויה. להבדיל מדפוסים עלייה קודמים, יציאה זו התאפיינה בקצב ובהיקף חסרי תקדים, ואלה אינם מוסברים במלואם במחקר הקיים. טענתי המרכזית היא כי לצד גורמי המשיכה והדחיפה המוכרים – מעמד הד'מי הנחות והגזרות שהושתו עליו, מצוקה כלכלית, חוסר יציבות פוליטית, מלחמות אזרחים, בצורות,

130 שם, עמ' 14, ראו גם הערה 2, הפניה לצדוק, בסערות תימן, עמ' 232. צדוק הביא טבלה, ובה מספרי הנכנסים למחנה בכל חודש, מספר הנפטרים ומספר היוצאים. כ'18.7.1947 דיבר איש הקליטה צבי חרמון על היערכות לקליטת 20,000 עולים בחודשים הקרובים: 'הידיעות הראשונות שהתקבלו מוכיחות שהיהודים התחילו לצאת בהמונים'. בתוך: מאיר גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 144, הערה 351, הפניה אל פרוטוקול הסוכנות היהודית מ'18.7.1949, אצ"מ.

131 ספריית מכון בן צבי, תיקי קהילות, תיק 354, תעודה מס' 8.

132 חבארה, בתלאות תימן וירושלים, עמ' 216.

רעב ומחלות, זיקה דתית לארץ ישראל, היתרונות המעשיים שהיו גלומים בהקמת מדינת ישראל ושאיפה לעתיד טוב יותר – הייתה התערעורת הרגשת הביטחון של יהודי תימן וזו נקודת מכריע להגירה. יחסי היהודים-מוסלמים בתימן היו מורכבים ומתוחים במשך הדורות, ובבסיסם עמד סירוב היהודים לקבל עליהם את דת האסלאם. הראיתי כיצד הפוליטיזציה הגוברת של הסכסוך היהודי-ערבי, החלטת האו"ם על תכנית החלוקה, גלי ההסתה הנרחבים והפוגרום האכזרי בעדן בדצמבר 1947 עוררו בקרב יהודי תימן הלכי רוח של דאגה, אי־ודאות, והרגשת איום. ההרגשות האלה התעצמו בשנת 1948 על רקע הקמת מדינת ישראל, החרפת ההסתה והעוינות כלפי היהודים, ומשבר משטרי פנימי חריף בתימן, שהתבטא ברצח האימאם יחיא ובאירועים שבאו בעקבותיו: מצור, התנפלויות שוד, עלילת דם ומאסר עשרות מנהיגי קהילת היהודים בצנעא. באותה עת חוו יהודי תימן פגיעות קשות בגוף וברכוש, גברו האיומים והסכנות לביטחונם, וחסות האימאם נחלשה והצטמצמה. האלימות המצטברת, המצוקה המתמשכת והפגיעות שחוו הציפו טראומות עבר ונרשמו בתודעה הקולקטיבית של יהודי תימן כחוליה נוספת בשרשרת סבל הקיום היהודי בתימן. מציאות זו ערערה מן היסוד את הרגשת הביטחון של יהודי תימן, ועל רקע זה נוסחו מחדש תפיסות דתיות מושרשות בדבר ישיבה בארץ אויבים וגאולה שכרוכה בעלייה לארץ ישראל ותורגמו לתובנה מעשית אשר לפיה יציאה מהירה מתימן ועלייה לישראל הן הפתרון המעשי היחיד להצלה. הכרה זו הניעה את יציאתם העצמאית והבהולה של היהודים מתימן לעבר מחנה המעבר בעדן. לפיכך אני מציעה לראות ביציאה מתימן תהליך שהתקיימו בו אלמנטים של בריחה והגירת מקלט; תהליך זה נבע מתפיסת האיום של היהודים ומההבנה כי עלייה לישראל היא האפשרות המעשית היחידה להצלה ולשינוי מציאות החיים. בכך אני מערערת על נרטיבים לאומיים ופוסט־ציוניים המציגים את עולי תימן כפסיביים ומשיחיים, שהועלו בידי הממסד מטעמים שונים, ומדגישה תחת זאת יוזמה ובחירה מודעת של יהודי תימן בהגירה מהירה בשל מה שהם ראו בו סכנה לקיומם, לביטחונם ולעתידם בתימן.

על אודות המחברת

עדי יפת פוקס היא דוקטורנטית בלימודי ישראל ביחידה ללימודים בין־תחומיים ועמיתת מחקר במרכז עזריאלי ללימודי ישראל (מעל"י), אוניברסיטת בן־גוריון בנגב. במחקרה היא מתמקדת בעליות מתימן בשנים 1940-1950. מאמרה "לתחייה רוחנית וחברתית להגנת זכויות ולמיזוג גלויות": פעילות כתב העת "אפיקים" וקבוצת מייסדיו בשנתיים הראשונות לקיום הביטאון' ראה אור בכתב העת **תימא: כתב עת מדעי לחקר יהדות תימן ותרבותה**, כ"א (2023), עמ' 291-332.

<https://orcid.org/0009-0002-9675-4378>